~सारांश~{Summary}

बुलडा□ा जिल्ह्यातील □ामी□ा भा□ातील मत्स्यव्यवसाय सह□ ारी संस्थाचे अध्यय□

१. प्रस्तावना:

विदर्भातील बुलडाणा अतिशय प्राचीन व ऐतिहासिक स्थळ आहे. श्री. □जानन महाराजांचे वास्तव्य व छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या मातोश्री जिजाबाई यांचे जन्मस्थान असलेल्या या जिल्ह्यात उल्कानिर्मीत आशिया खंडातील एकमेव ठिकाण लोणार सरोवर याच जिल्ह्यात आहे. विदर्भातील चिखलदऱ्याच्या खालोखाल थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिध्द भिल्लढाणा या नावाच्या अपभ्रंशावरून बुलडाणा हे नाव पडले.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. बहुसंख्य लोक आजही शेतीला आपल्या जीवननिर्वाहाचे प्रमुख साधन मानतात भूमीवरील प्रेम आणि जिव्हाळा लक्षात घेता ते आपला शेती व्यवसाय सोडण्यास तयार नसतात. परिणामतः शेतीवरील लोकांचे अवलंबित्व वाढण्यास सुरूवात झाली, शेतीवरील वाढत्या लोकसंख्येचा भार शेती सहन □रू शकली नाही परिणामतः शेतकऱ्यांवर कर्ज घेण्याची वेळ आली. त्यामुळे भारतीय शेतकरी सावकारांच्या विळख्यात सापडला, या सावकारांनी, मध्यस्थांनी शेतकऱ्यांचे शोषण करण्यास सुरूवात केली, त्यामुळे त्यांच्यावरील कर्जाचा डोंगर दिवसेंदिवस वाढतच गेला आणि त्याची परिणती शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होण्यात झाली. या आत्महत्येमुळे शेतकरी कुटुंबातील कर्ता व्यक्ती गेल्याने त्यांची परिस्थिती अधिकच बिकट झाली. या आत्महत्या थांबवण्याचा, शेतीवरील भार कमी करण्याचा उपाय म्हणून शेतीपूरक व्यवसायाकडे पाहिले जाते. या व्यवसायांनी शेतकऱ्यांना नवसंजीवनीच उपलब्ध करून दिली आहे, या शेतीला पूरक अस□ाऱ्या व्यवसायात प्रामुख्याने दुग्धव्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, फुलशेती, कुक्कुटपालन, वराहपालन इत्यादींचा समावेश होतो. हे व्यवसाय शेतीपूरक असल्याने या व्यवसायाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आपले जीवन सुखर जगण्यासाठी मार्ग मोकळा झाला आहे. म्हणूनच या व्यवसायास महत्त्वाचे स्थान शेतकऱ्यांच्या जीवनात प्राप्त झाले आहे.

२. संशोधनाचा विषय-

"बुलडाणा जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील मत्स्य व्यवसाय सहकारी संस्थाचे अध्ययन"

३. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१) बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाचे कार्य जाणून घेणे.

२) बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाच्या उत्पादनाचा अभ्यास करणे.

३) मत्स्यव्यवसायातून अन्नधान्य आणि रोजगाराच्या उपलब्धतेचा आढावा घेणे.

४) मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाच्या विविध समस्यांचे अध्ययन करणे व उपाययोजना सुचविणे.

५) मत्स्यव्यवसाय विभागातील विविध योजनांची माहिती घेणे.

४. संशोधनाची गृहितके :

१) बुलडाणा जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाचा विकास खुंटलेला आहे.

२) बुलडाणा जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाना भांडवलाच्या पुरवठयाचा अभाव दिसून येतो.

३) ग्रामीण भागातील लोकांना मत्स्यव्यवसायापासून स्वयंरोजगार उपलब्ध झाला.

४) ग्रामीण भागात मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाच्यासंख्येत विषमता आहे.

५) मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थामुळे जिल्ह्यातील आर्थिक परिस्थीतीत सुधारणा झाली आहे.

५. संशोधनाची पध्दती-

कोणत्याही विषयाच्या संशोधनासाठी सामान्यत: एक अथवा एकापेक्षा अधिक पध्दतीचा उपयोग केला जातो.

नमुना निवड पध्दती :

प्रस्तुत अध्ययनात माहिती संकलना साठी बुलडाणा जिल्ह्यातील १३ तालूक्यात एकूण मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या १०२ संस्थापैकी २१ संस्थाची निवड करण्यात आली आहे.

६. प्रकरण निहाय सारांश

प्र□र□ पहिले <u>(प्रस्तावना)</u>

या प्रकरणामध्ये विषयाची प्रस्तावना दिलेली आहे. हे अध्ययन करतांना □षी व कृषिसलंग्न व्यवसायासाठी असणारी शासनाची भूमिका अभ्यासली आहे. मत्स्यव्यवसाय हा शेतकऱ्यांना उपलब्ध झालेला एक जोडधंदा म्हणून नावारूपास आलेला आहे. ह्या व्यवसायाचे अध्ययन करतांना प्रस्तुत विषयातील महत्त्वाच्या आर्थिक संकल्पना, गोड्या व सागरी पाण्यातील मत्स्योत्पादन, मत्स्यव्यवसायाची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी, मत्स्यव्यवसायाचे आर्थिक व अन्न म्हणून महत्त्व, मत्स्यव्यवसायाचे सहकारी संस्थांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्व, महाराष्ट्रातील मत्स्यव्यवसायाची प्रगती अभ्यासलेली आहे.

प्र□र□ दुसरे <u>(संशोधन पध्दती)</u>

या प्रकरणामध्ये संशोधनाचा विषय, संशोधनाचे महत्त्व, संशोधनाचे उद्देश, गृहितके, संशोधनाची पध्दती, संशोधनासाठी निवडलेल्या नमुना निवडीचा अभ्यास केला आहे. तसेच प्रस्तुत प्रकरणात मत्स्यव्यवसायासबंधीचे विविध संशोधकांनी, लेखकांनी, अभ्यासकांनी मांडलेल्या मतांचा आढावा घेतला आहे.

प्र□र□ तिसरे <u>(बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाची माहिती)</u>

या प्र□र□ामध्ये संशोध-ा क्षेत्र असलेल्या बुलडाणा जिल्ह्यातील जलक्षेत्र, बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय तालूकानिहाय सहकारी संस्थाची माहिती ,बुलडाणा जिल्ह्यातील जलक्षेत्राचे मालकीनुसार अध्ययन,बुलडाणा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थाचा विकास, बुलडाणा जिल्ह्यात मत्स्यव्यवसायापासून शासनास प्राप्त उत्पन्न इत्यादी बाबींचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

प्र□र□ चवथे <u>(मत्स्यव्यवसायाची स्थिती व विविध योजना)</u>

या प्रकरणामध्ये मत्स्यव्यवसायाची स्थिती व विविध योजनांचे अध्ययन □ले आहे. हे अध्ययन करतांना मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था आणि लाभार्थी यांचे अध्ययन केले आहे. तसेच बुलडाणा जिल्ह्यात मत्स्यव्यवसाय विभागाच्या वतीने राबविण्यात ये□ाऱ्या विविध योजना व त्यावरील अनुदान आढावा घेतला आहे.

प्र□र□ पाचवे <u>(मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाचे सर्वेक्षण)</u>

प्रस्तुत प्रकरण हे सर्वेक्षण अहवालावर आधारीत आहे. सर्वेक्षणासाठी नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सर्वेक्षणासाठी बुलडाणा जिल्ह्यातील १०२ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांपैकी २०.५९ टक्के म्हणजेच २१ संस्थाची निवड करण्यात

आली आहे. बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थेचे आर्थिक अध्ययन करतांना सर्वेक्षण करण्यासाठी प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन अनुसूचीचा उपयोग करण्यात आला.

प्र□ र□ सहावे (नि□र्ष व शिफारशी)

प्रस्तुत संशोधनाच्या शेवटच्या प्रकरणामध्ये प्रमुख निष्कर्ष, उद्दिष्टांचे मूल्यमापन, गृहितकृत्याची तपासणी व शिफारशी अभ्यासल्या आहेत.

७. अध्ययनातून समोर आलेले निष्कर्ष -

प्रस्तुत संशोधन विषयाचे प्रकरण **पाचमध्ये** सर्वेक्षणाचे विश्लेषण करण्यात येवून मुलाखतसूचीच्या आधारे अध्ययन करून पुढील निष्कर्ष □ाढण्यात आले.

- सर्वेक्षित एकूण २१ संस्थाजवळ संस्थेच्या मालकीचे एकूण रू २,००,७९०/- भांडवल होते, तर शासकीय भागभांडवलाचा विचार करता हे भागभांडवल रू ७४,१७०/- एवढे होते.
- संपूर्ण उत्पादनाचा विचार करता सर्वाधिक उत्पादन प्रति हेक्टर प्रमाणे हे ० ते २० हेक्टर तलावाच्या जलक्षेत्रात होते, तर सर्वात कमी उत्पादन हे ३०१ ते १३०० हेक्टर तलावात होते.
- संस्थाना मिळणाऱ्या अनुदानाचा विचार करता असे दिसून येते की, १९ संस्थाना शास□ीय अनुदान प्राप्त होते. तर २ संस्थाना कोणत्याही प्रकारचे अनुदान प्राप्त होत -ाही.
- एका संस्थेजवळ स्वतःची इमारत आहे तर २० संस्थाजवळ स्वतःची इमारत नाही.
- सर्वेक्षित संस्थाजवळ स्वतःच्या मालकीचे शितगृह आणि वाहने नाहीत.
- सर्वेक्षित कोणत्याही संस्था प्रत्यक्ष मासेविक्री करतांना दिसून येत नाही.

शिफारशी-

बुलडाणा जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाच्या निकोप कार्यन्वयनासाठी अध्ययनाच्या आधारे आणि काढण्यात आलेल्या निष्कर्षांचे आधारे सुचविण्यात आलेल्या उपाय पुढीलप्रमाणे आहेत.

मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाकरीता शिफारशी-

१) संस्थाच्या कार्यात नियोजन असणे आवश्यक आहे-

२) सह□ारी संस्था-ा स्वावलंबी करणे आवश्यक आहे-

३) अकार्यक्षम आणि कमकुवत संस्थाचे विलीनीकरण करावे-

४) प्रभावी निरीक्षण अंकेक्षण करावेत

५) □र्ज वसुलीत सुधारणा कराव्यात-

६) बचत प्रवृत्तीत वाढ करावी- धोरणात व कार्यप्रणालीत सुधारणाकरणे आवश्यक आहे-

७) योग्य नेतृत्त्व निर्मिती होणे गरजेचे आहे-

८) प्रशिक्षित सभासदांचा भरणा करावा-

९) व्यवस्थापकीय अनुदान उपलब्ध करून द्यावे-

शासनाकरीता शिफारशी-

१) शासनाच्या विशेष पॅकेजचा लाभ सबंधित लाभार्थ्यांना देण्यात यावा-

२) फिश फॉर्मवर साठवणू□ नर्सऱ्या वाढविणे-

३) संस्था-ा तलाव वाटप योग्यरितीने करण्यात यावे-

४) मच्छिमारांना घरकूल देण्यात यावे-

५) नायलॉन जाळे खरेदीवरील अनुदान वाढविण्यात यावे-

६) तलाव ठेका व मच्छिबीज कर्ज देण्यात यावे-

७) नाहरकत प्रमाणपत्राशिवाय नोदंणी करू नये-

८) जलक्षेत्रानुसार तलाव ठेका आकारण्यात यावा-

९) तलाव वाटप समिती स्थापण्यात यावी-

१०) शासकीय अर्थसहाय्यामध्ये वाढ करण्यात यावी-

अशाप्रकारे विविध प्रकाराच्या उपाय योजना केल्यास मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थाचा खऱ्या अर्थाने विकास होईल व त्याचा फायदा केवळ सहकारी संस्था किंवा मच्छिमार लाभार्थ्यांनाच मिळणार नाही तर शासनाच्या मानगुटीवर बसलेल्या ग्रामीण भागातील बेरोजगारीच्या समस्येला आळा घालण्यासाठी सुध्दा होईल.